

Comparatieve geschiedschrijving is verhelderend, omdat het ons de mogelijkheid biedt het eigen nationale verleden te relativiseren en in een breder kader te plaatsen. Voor de geschiedenis van het socialisme als typisch internationale stroming is het een absolute must.

Het was daarom een goed idee van de werkgroep Geschiedenis van de Wiardi Beckman Stichting om op 11 februari jongstleden een conferentie te organiseren op het IISG, waarbij de drie sociaal-democratische partijen in de Beneluxlanden in historisch opzicht met elkaar zouden worden vergeleken en wel op een cruciaal moment in hun geschiedenis: kort vóór, tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog. In het baanbrekende werk van E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, hebben we reeds een mooi vergelijkend overzicht gekregen van de Nederlandse en de Belgische geschiedenis. In zijn hoofdstuk over de Duitse bezettingstijd heeft hij het natuurlijk over de onderlinge verschillen, maar vraagt hij toch vooral onze aandacht voor de opvallende overeenkomsten¹. De oude *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* uit de jaren vijftig en de nieuwe uit de jaren tachtig bieden wel veel materiaal tot vergelijking, maar juist omdat voor een aparte behandeling van de Belgische en Nederlandse geschiedenis door specialisten uit de betreffende landen werd gekozen, is van een werkelijke onderlinge vergelijking tussen de historische ontwikkelingen in beide landen niets terechtgekomen. De hoofdstukken over de verschillende landen zijn nu zomaar naast elkaar geplaatst.

TUSSEN AANPASSING
EN VERZET

Sociaal- democratie en oorlogs- tijd *Overeenkomst en verschil in de Benelux*

G J A L T R.

ZONDERGELD

*Als historicus verbonden aan de
Vrije Universiteit in Amsterdam*

Aan de Luxemburgse geschiedenis werd in de oude AGN slechts een enkel hoofdstuk gewijd, terwijl dit land, dat toch zoveel historische banden met Nederland en België heeft, in de nieuwe AGN totaal niet aan bod kwam. De Luxemburgse geschiedenis is duidelijk een verwaarloosd onderwerp, althans in Nederland. Alleen de Luxemburgse kwestie in 1867, waar Nederland ten nauwste bij betrokken was, heeft bij Nederlandse historici wel steeds belangstelling gewekt².

De uitgangssituaties in de drie landen was bij de Duitse inval op 10 mei 1940 nogal verschillend. In België speelden de socialisten al vanaf 1914 een belangrijke rol. Nadat het reeds eerder in de jaren zeventig tot kortstondige socialistische partijvorming was gekomen, werd in 1885 de Belgische Werklieden Partij (BWP) opgericht. Negen jaar later stelden de Belgische socialisten een nieuw partijprogramma op, het *Charter van Quaregnon*. Dit in de loop der jaren haast heilig verklaard programma bestond uit een combinatie van marxistische en meer humanistisch-anarchistische elementen. In datzelfde jaar 1894 zou de BWP, dankzij het nieuwe meervoudige algemene kiesrecht, met negentien procent van de stemmen voor het eerst tot het parlement doordringen.

Toen België bij de Eerste Wereldoorlog betrokken raakte, steunde de BWP meteen de regering-De Broqueville, die uitsluitend uit katholieken bestond. Partijleider Emile Vandervelde, 'le Patron', werd tot minister van staat benoemd en maakte vanaf 1916 officieel deel uit van het kabinet als staatssecretaris.

Na de oorlog, die in België haast nog diepere wonden heeft geslagen dan de Tweede Wereldoorlog zou doen, werd in november 1918 de 'regering van Loppem' gevormd, zo genoemd naar de plaats Loppem, waar koning Albert I de politieke leiders bijeen had geroepen om een nationaal kabinet samen te stellen. In de daar gevormde coalitieregering kregen de katholieken als grootste partij evenveel zetels als de socialisten en de liberalen tezamen (6-3-3). De gemeenschappelijk doorstane oorlog had de integratie van de socialisten op het politieke toneel in hoge mate bevorderd. Tijdens het Interbellum zouden de Belgische socialisten aan niet minder dan twaalf van de in totaal negentien kabinetten deelnemen, waarbij zij overigens slechts eenmaal de premier konden leveren (P.H. Spaak, mei 1938 tot februari 1939). Hun voornaamste partij-ideoloog en latere partijvoorzitter Hendrik de Man ontwikkelde naar het voorbeeld van de SPD het zogenaamde plan-De Man, dat de regering een sterke greep op het bedrijfsleven zou moeten geven en verder voorzag in een programma voor groot-scheepse openbare werken. Ondanks de sterke betrokkenheid bij het landsbestuur slaagden de socialisten er niet in de gigantische werkloosheid van de jaren dertig afdoende te bedwingen.

Socialisten in isolement

Geheel anders was in die periode de positie van de socialisten in Luxemburg en Nederland. In 1896 was voor het eerst een socialist in het Luxemburgse parlement gekozen. Pas in 1903 werd hier naar Duits voorbeeld de Parti Socialiste opgericht, die in de jaren voor 1914 een langzame, maar gestage groei doormaakte, een groei die net als in Nederland werd belemmerd door het censuskiesrecht. Samen met de fel anticlericale liberalen vormden de Luxemburgse socialisten een links blok, dat in die jaren een hevige schoolstrijd voerde met de katholieken. Net als België werd Luxemburg in 1914 door de Duitsers binnengevallen, maar anders dan de Belgen boden de Luxemburgers geen verzet. Tijdens de bezetting konden regering en parlement binnen bepaalde door de Duitsers gestelde voorwaarden gewoon blijven functioneren. Tegen het

einde van de oorlog beleefde het kleine land een ernstige politieke crisis. Op 10 november 1918 vormden radicale socialisten in de hoofdstad een arbeiders- en boerenraad naar het Russische sovjet-model en riepen de republiek uit³. Toen bleek dat deze drastische stappen niet door een meerderheid van de bevolking werden gesteund, moest de poging alweer na enkele dagen worden gestaakt. Daarna probeerden de socialisten en de liberalen in het parlement groothertogin Marie-Adélaïde wegens Duitsgezindheid en onconstitutioneel optreden tot aftreden te brengen. Een motie van die strekking werd door de katholieken met een geringe meerderheid verworpen. Vanaf dat moment ijverden de liberalen voor aansluiting bij België, daarbij gesteund door de Belgische regering, terwijl de socialisten meer voor aansluiting bij Frankrijk voelden. Op 9 januari 1919 deden beide linkse partijen een nieuwe poging de republiek uit te roepen. Franse troepen grepen in en herstelden de orde. Marie-Adélaïde trad af en werd opgevolgd door haar zuster Charlotte. De meerderheid der bevolking koos bij referendum in september 1919 voor onafhankelijkheid en handhaving van de dynastie. In 1922 kwam een economische unie met België tot stand, maar van annexatie was geen sprake meer.

Na deze turbulente gebeurtenissen raakten de socialisten in een volledig geïsoleerde positie. Het verbond met de liberalen viel uiteen. Tot 1926 vergeerden de katholieken alleen, daarna vormden zij een coalitie met de liberalen. Een poging van de steeds meer naar rechts opschuivende katholieke premier Joseph Beck om in 1937 naar Oostenrijk voorbeeld een corporatief stelsel in te voeren, werd op het nippertje door middel van een referendum voorkomen. Daarna kwam een nationale coalitie tot stand van katholieken, liberalen en socialisten onder de katholiek Pierre Dupong. Voor het eerst verkregen twee socialisten een ministerspost, twee jaar voor dat in Nederland gebeurde.

De parallel met Nederland is opvallend. De SDAP werd hier negen jaar eerder opgericht dan de Parti Socialiste. Nadat in 1896 de eerste twee parlementszetels waren verworven, ging de groei betrekkelijk langzaam. Net als in Luxemburg werk-

1. E.H. Kossmann, *De Lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, dl. 2, Amsterdam-Brussel 1986, 141-207.
2. Zie H. Maks, *Das Grossherzogtum Luxemburg im Kräftespiel der europäischen Politik 1839-1872*, Amsterdam 1991 (diss.).

3. Voor de moderne Luxemburgse geschiedenis is gebruik gemaakt van Gilbert Trausch, *Le Luxembourg à l'époque contemporaine du partage de 1839 à nos jours*, Luxemburg 1981.

ten de Nederlandse sociaal-democraten vlak voor de Eerste Wereldoorlog in een politiek verband samen met de liberalen tegen de confessionele partijen. In 1914 steunde de SDAP, net als de BWP in België, de Nederlandse regering in zijn mobilisatiepolitiek. Maar omdat ons land zo gelukkig was buiten de oorlog te blijven, slaagden de socialisten er niet in om in de regering te worden opgenomen. En evenals in Luxemburg poogde de radicale vleugel van de partijleiding onder leiding van P.J. Troelstra in november 1918 de republiek uit te roepen, wat uitliep op een débâcle. Dit had net als in Luxemburg een volledig isolement van de socialisten tot gevolg; op lokaal niveau werden SDAP'ers in deze jaren wel steeds meer als medebestuurders geaccepteerd. Onder invloed van de economische crisis van de jaren dertig werd net als in België de oorspronkelijk marxistische ideologie sterk afgezwakt. Naar het voorbeeld van het plan-De Man werd een Plan van de Arbeid geformuleerd, dat echter veel praktischer en nuchterder was gehouden. Doordat de SDAP buiten de regering bleef, kwam van deze plannen nog minder terecht dan in België.

Vergeleken met Luxemburg en België kreeg het fascisme als politieke stroming in Nederland aanzienlijk minder aanhang. Toch zorgde de dreiging van Hitler-Duitsland ook hier voor een steeds meer opschuiven van de SDAP naar de burgerlijke partijen. In 1937 werd het partijprogramma indringend gewijzigd, wat uiteindelijk aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog leidde tot het toetreden van twee socialistische tot het kabinet-De Geer.

Reacties op de Duitse inval

De Duitse inval van 1940 veroorzaakte verschillende reacties. In Luxemburg werd helemaal geen militair verzet geboden, maar anders dan in 1914 vluchtten de regering en de groothertogin direct naar Frankrijk en vervolgens naar Engeland. De Duitsers traden nu aanzienlijk minder voorzichtig op dan tijdens hun eerste bezetting. Deze keer werd Luxemburg onmiddellijk door Duitsland geannexeerd, wat onder meer tot gevolg had dat Luxemburgse jongeren voor dienst in de Duitse Wehrmacht werden opgeroepen. Geen enkele vooraanstaande socialistische leider leende zich voor collaboratie met de Duitsers. De meeste socialistische hielden zich de hele oorlog bijzonder

rustig, omdat al hun gangen werden nagegaan. Het verzet, dat onder meer tot uiting kwam in een algemene staking op 31 augustus 1942, die door de Duitsers bloedig werd onderdrukt, ontstond in 1940 en 1941 spontaan onder de bevolking zonder dat de grote politieke partijen daar enige rol in speelden. Alleen de kleine communistische partij, die er pas in 1934 in geslaagd was in het parlement door te dringen (met slechts één zetel), was actief in het ondergrondse verzet, net als in België en Nederland.

In België riep BWP-voorzitter Hendrik de Man, de grote vernieuwer van het sociaal-democratisch denken in West-Europa, na de capitulatie onmiddellijk op tot collaboratie met de Duitsers. Hij meende op die manier werkelijk het socialisme te kunnen verwezenlijken. Aanvankelijk werd hij vooral in de socialistische vakbeweging, het BVV, door een aantal mensen gevolgd. Al gauw kwam daar een eind aan, vooral toen bleek dat De Man zelf bijzonder weinig bij de Duitsers gedaan wist te krijgen. Zijn Unie van Hand- en Geestesarbeiders werd een totale mislukking⁴.

De formele bestuurlijke situatie was hier anders dan in Luxemburg, maar ook anders dan in Nederland. België kreeg een militair Duits bestuur, terwijl Nederland een burgerlijk Duits bewind opgelegd kreeg. Lange tijd heeft men hieruit bepaalde verschillen in het verloop van de bezetting willen verklaren. Kossmann heeft echter duidelijk aangevoerd dat het Duitse bewind in zijn doelstellingen en uitwerking in beide landen niet wezenlijk verschillend was. Wel van belang was natuurlijk, dat de bezetting in Nederland bijna een jaar langer duurde dan die in België en Luxemburg.

In Nederland liepen de pogingen van de NSB'er Rost van Tonningen om de SDAP aan zijn kant te krijgen vrijwel direct op een mislukking uit⁵. Slechts een klein groepje partijfunctionarissen van de tweede rang was bereid met hem samen te werken in de zogenaamde Nederlandse Socialistische Werkgemeenschap. Anders lag dat bij het NVV, de VARA en de Arbeiderspers. Hier bleken verschillende functionarissen tot collaboratie bereid, maar ook zij waren geen werkelijk belangrijke mensen. Deze organisaties zakten overigens al snel vrijwel geheel in elkaar, omdat de leden niet tot deze vorm van aanpassing bereid bleken. Wel speelde een aan-

4. Zie onder andere voor de moderne geschiedenis van België Th. Luyckx, *Politieke geschiedenis van België*, 2 dln., Amsterdam-Brussel 1978.

5. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* dl. 4, Den Haag 1972, 482-495.

tal belangrijke jongere socialisten een niet onaanzienlijke rol in de Nederlandse Unie. Deze grootse politieke partij uit de Nederlandse geschiedenis bleek tot verregaande samenwerking met de bezetters bereid, ook juist in ideologisch opzicht. In het weekblad *De Unie* werd een zogenaamd 'Nederlands socialisme' ontwikkeld, dat wel erg veel op het fascistische 'socialisme' van de NSB en het Nationaal Front leek. Met deze laatste voorname katholiek-fascistische politieke partij werd door de Nederlandse Unie zelfs korte tijd nauw samengewerkt⁶. Uiteindelijk kozen de Duitse bezetters alleen voor samenwerking met de NSB, omdat die bereid bleek in alle opzichten met hen mee te werken. In december 1941 werden de Nederlandse Unie en het Nationaal Front verboden. Voor de Unie-leiders een groot geluk, zo zou na de oorlog blijken. Een aantal van hen, Geert Ruygers voorop, zou in de Partij van de Arbeid een niet onaanzienlijke rol spelen.

Anders dan in Nederland en Luxemburg kwam het in België nog tijdens de bezetting in 1943 tot heroprlichting van de Socialistische Partij, die door De Man ontbonden was verklaard. De oude naam Belgische Werklieden Partij werd hierbij vervangen door Belgische Socialistische Partij. Hiermee wilden de jonge activisten, die de stoot tot de heroprichting hadden gegeven, afstand nemen van het arbeidersimago van de oude partij. Daardoor zou, zo meenden zij, de partij eerder kunnen uitgroeien tot een echte volkspartij, die open zou staan voor alle groepen van de bevolking. Net als bij de SDAP was een tendens in deze richting al voor de oorlog ingezet. Het curieuze is echter, dat bij de omvorming van de SDAP in 1946 tot PvdA nu juist gekozen werd voor het schrappen in de partijnaam van het begrip sociaal-democratie. Wel wilde men met de nieuwe naam Partij van de Arbeid precies hetzelfde aangeven: door het begrip 'arbeiders' te vervangen door dat van 'arbeid' namen de Nederlandse sociaal-democraten bewust afstand van de klasse waarvan zij de belangen altijd hadden willen verdedigen.

In Luxemburg werd na de bevrijding in 1944 de oude naam Parti Socialiste vervangen door Letzburger Socialistesch Arbechter Partei (LSAP). Met de nieuwe naam probeerden de Luxemburgse

socialisten een merkwaardige combinatie te bereken van arbeiderspartij en volkspartij. Tot in 1940 waren de Luxemburgse socialistische overtuigd marxistisch gebleven, hoewel ook zij soms in lokale bestuursorganen met de burgerlijke partijen hadden moeten samenwerken. De scherpe concurrentie van de snel groeiende communistische partij dwongen er vermoedelijk toe na de oorlog de marxistische terminologie van arbeiderspartij met kracht te gaan hanteren.

Verhouding tot de communisten

De concurrentie met de communisten was ook in de beide andere landen van grote betekenis. Net als in Luxemburg leverden de communisten in België en Nederland een belangrijk aandeel in het verzet tegen de Duitse bezetters. Even had het erop geleken, in het begin van de bezetting, dat de communisten als gevolg van het Molotov-Ribbentrop-pact aan de kant zouden blijven staan. In België was het zelfs tot een zekere vorm van collaboratie met de bezetter gekomen, omdat de communistische partij hier tot de Duitse aanval op de Sovjet-Unie legaal kon blijven optreden. Deze aanval maakte echter ook in België de weg vrij voor krachtig en gewelddadig verzet. In het in 1942 opgerichte Belgische Onafhankelijkheidsfront kregen de communisten de leiding. De socialistische groepen maakten de keuze zich niet met het gewapend verzet in te laten en kwamen daardoor min of meer aan de zijlijn te staan. Zij namen wel deel aan illegale vakbondsactiviteiten, maar werden daarbij niet alleen door de communisten, maar ook door de radicale syndicalisten onder leiding van André Renard uit Luik gemakkelijk overspeeld.

Om deze revolutionaire groepen na de oorlog tegenwicht te kunnen bieden, zochten de socialistische leiders contact met vertegenwoordigers van het bedrijfsleven en van de katholieke arbeidersorganisaties. Met hen sloten zij in 1943 het zogenaamde Sociaal Pact, dat de grondslag zou vormen voor een na de oorlog in te voeren stelsel van sociaal overleg en sociale voorzieningen. In feite werd daarmee, net als Nederland bij de eveneens in het geheim voorbereide Stichting van de Arbeid, bij voorbaat afgezien van radicale socialistische veranderingen. Wel werd door de socialistische groepen in België,

6. H. Schippers, *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts radicalisme in Nederland (1922-1946)*, Amsterdam 1986 (diss.), 181-213;

G.R. Zondergeld, *Een kleine troep vervuld van haat. Arnold Meijer en het Nationaal Front*, Houten 1986, 190-202.

in tegenstelling tot in Nederland, in de jaren na de oorlog een radicaal program voor nationalisatie van economische sleutelbedrijven verdedigd. Maar ook dit gebeurde hoofdzakelijk om de communisten en de renardisten met hun revolutionaire plannen de wind uit de zeilen te nemen.

Overigens waren de Belgische socialisten evenals hun geestverwanten in Luxemburg direct na de oorlog wel bereid de communisten als regeringspartner te accepteren. In het begin van 1947 kwam het in België als gevolg van de inmiddels in volle hevigheid losgebarsten Koude Oorlog echter tot een breuk tussen de communisten en de andere partijen. In Luxemburg daarentegen zouden de socialisten in dat jaar samen met de communisten de regering verlaten. Tot in 1951 voerden de partijen gezamenlijk oppositie tegen de regering van katholieken en liberalen. Pas in dat jaar kwam het ook in Luxemburg tot een volledig isolement van de communisten, omdat de socialisten toen samen met de katholieken zouden gaan regeren.

In Nederland werd de communisten de mogelijkheid van regeringsdeelname onthouden. Gedeeltelijk was dat het gevolg van het feit, dat ze met hun tien procent van de stemmen toch net iets lager scoorden dan hun zusterpartijen in België (12,7 procent) en Luxemburg (11,1 procent), wat hen in het aanzienlijk gecompliceerder Nederlandse partijstelsel een zwakkere positie opleverde. Maar vermoedelijk van veel meer belang voor de uitsluiting was de houding die de communisten innamen tegenover de in Indonesië op gang gekomen onafhankelijkheidsoorlog. België kreeg op dat moment nog niet te maken met dekolonisatieprocessen, omdat de Kongo de hele oorlog ongestoord in Belgische handen was gebleven.

Houding tegenover de christen-democraten

De christen-democraten waren in alle drie de landen de voornaamste tegenspelers van de socialisten. In Nederland zou de PvdA samen met de KVP tot 1959 de dienst kunnen uitmaken, afwisselend aangevuld met ARP, CHU en liberalen. In België wisselde de BSP in deze jaren regelmatig van coalitiepartner tussen de katholieken en de liberalen. In

Luxemburg zou in 1959 aan de regeringsdeelname van de socialisten voorlopig weer een eind komen. In alle drie landen kreeg in het eerste decennium na de oorlog de overgang van traditionele arbeiderspartij naar brede volkspartij zijn beslag. Alleen in Nederland ondernamen de socialisten met de vorming van de PvdA als 'doorbraakpartij' een serieuze poging ook de zich christelijk voelende kiezers voor zich te winnen. Zij boekten daarbij niet veel resultaat: de verzuiling kon in deze jaren zijn kracht nog doen gelden. Bovendien werden in de drie landen bij de bevrijding pogingen in het werk gesteld een soort van progressieve eenheidsbeweging te formeren die christenen en niet-christenen zou moeten omvatten, gebaseerd op de samenwerking in het verzet. Zowel in Nederland als in België maakten deze bewegingen kortstondig deel uit van de regering. De Union Démocratique Belge werd bij de eerste naoorlogse verkiezingen compleet weggevaagd, terwijl de Nederlandse Volksbeweging uiteindelijk opging in de PvdA. In Luxemburg was de Union binnen enkele maanden alweer verdwenen.

In de hiernavolgende artikelen zullen drie historici ieder voor hun eigen land de ontwikkeling van de sociaal-democratie in de aangegeven periode onder de loep nemen. Chantal Kesteloot, die de Belgische partij voor haar rekening neemt, is momenteel werkzaam bij het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Brussel. Zij heeft reeds verschillende artikelen over dit onderwerp gepubliceerd⁷. De Luxemburgse ontwikkelingen worden beschreven door Ben Fayot, de voorzitter van de LSAP, die hij tevens in het Europees parlement vertegenwoordigt. Hij heeft zowel over zijn eigen partij als over de communistische partij van Luxemburg twee omvangrijke publikaties op zijn naam staan⁸. De Nederlandse socialisten worden behandeld door Rein van der Leeuw, de voormalige directeur van het IISG. Hij heeft als actief verzetsman de bezettingstijd zelf meegemaakt en als 'Doorbraak-socialist' de naoorlogse ontwikkelingen mede vormgegeven.

7. 'De socialisten tijdens de bezetting: doctrine en programma', *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 20e jrg., augustus 1986, 23-38; 'Du déssarroi à l'engagement. Les socialistes et la clandestinité', *Jours de Guerre*, 3e jrg., 1993, 35-47; 'Le maintien de la Charte de Quaregnon,

Socialisme, 41e jrg., mei-juni 1994, 151-159.

8. *Sozialismus in Luxemburg. Von den Anfängen bis 1940*, Luxemburg 1979; *1921-1981. Beiträge zur Geschichte der Kommunistischen Partei Luxemburgs*, Luxemburg 1981.